

Asher Kravitz

JUDOVSKI PES

Asher Kravitz

JUDOVSKI PES

(Hakelev hayehudi, 2007)

Prva slovenska uprizoritev

**Koprodukcija: Mini teater, Prešernovo gledališče Kranj in
Judovski kulturni center Ljubljana**

Igra:

Miha Rodman - Kir

Glasovi na posnetkih:

Miha Rodman - Jošua

Robert Waltl - Bog

in drugi

Prevod:

Katja Smid

Režija, koncept, priredba, scenografija, kostumografija in izbor glasbe:

Yonatan Esterkin

Dramaturgija:

Anja Krušnik Cirnski

Video in zvok:

Vid Hajnšek

Lektorica:

Mateja Dermelj

Posebej se zahvaljujemo Asherju Kravitzu.

Tehnična ekipa

Mini teater Vodja tehnike: Tilen Vipotnik Tehnična ekipa: Tilen Vipotnik, Katja Jazbec,
Matej Primec

Prešernovo gledališče Kranj Tehnični vodja: mag. Igor Berginc Inspicent in rekviziter:
Jošt Cvikl Oblikovalec luči: Igor Berginc Tonski mojster: Robert Obed Odrski tehnik:
Boštjan Marčun

Asher Kravitz (rojen leta 1969 v Izraelu) je pisatelj in predavatelj fizike in matematike na Fakulteti za strojništvo Azrieli v Jeruzalemu in na Odprti univerzi v Tel Avivu. Odraščal je v tradicionalnem judovskem okolju. Diplomiral je elektrotehniko in fiziko. Med služenjem vojaškega roka je bil inštruktor *krav maga*, borilne veščine, ki jo je posebej razvila izraelska vojska. Kasneje se je pridružil izraelski policiji, kjer je delal kot preiskovalec na oddelku za težke zločine. Od leta 2000 na več šolah in univerzah poučuje matematiko, fiziko in literaturo. Njegova prva dva romana, *Magic Square* (2002) in *Boomerang* (2003), sta skrivnostni kriminalki. Tretji, *I'm Mustafa Rabinowitz* (2005), je zgodba o vojaku, ki deluje v protiteroristični enoti v izraelski vojski in se sooča z moralnimi dilemami. Za *Judovskega psa* (2007), četrti in zadnji roman, je leta 2007 prejel nagrado *Diamond Citation*, ki jo podeljuje Združenje izraelskih založnikov. Kravitz je tudi fotograf in pilot.

Yonatan Esterkin (rojen leta 1981 v Izraelu) je trenutno koordinator mednarodnih odnosov, režiser in dramaturg v gledališču Haifa v Izraelu. Tam je ustanovil tudi program Otroci ustvarjajo v gledališču. Med letoma 2005 in 2014 je bil režiser, prevajalec in profesor na Akademiji za gledališko umetnost Beit-Zvi in na Akademiji za filmsko in gledališko igro Haderceh. Je tudi novinar pri dnevniku *Maariv*, finančnem časopisu *Global*, revijah *Liberal Magazine* in *Theater Magazine* idr. ter od leta 2003 član žirije za nagrade izraelskega nacionalnega gledališča. Diplomiral je iz režije in gledališke teorije na univerzi v Tel Avivu, na tamkajšnji Odprti Univerzi je študiral še politologijo in filozofijo. Leta 2014 je bil predstavnik Izraela na festivalu Theatertreffen v Berlinu. Na Tednu slovenske drame v Kranju so gostovale kar tri njegove predstave, ki jih je v svoji domovini režiral po slovenskih besedilih: *5fantkov.si* Simone Semenič, *Hodnik* in *Vladimir Matjaža Zupančiča*. Vse tri je prevedel iz angleščine in jih uprizoril na akademiji Beit-Zvi. *Judovskega psa* režira drugič: prvič ga je na oder postavil v Gledališču Alley v Tel Avivu leta 2010.

Yonathan Esterkin

O Judovskem psu

»Spomnil sem se časov, ko sem bil še mladič in sem se spraševal, ali smo psi in ljudje enaki. Zdaj sem se prepričal, da so oni drugačni, a sem se še vedno spraševal, komu sem bolj podoben.«

»Po treh dneh potovanja smo izstopili iz vagona. Velik oblak se je razgrinjal nad gozdom in za cipresami je bilo težko zaznati ograjo iz bodeče žice. Mesto je imelo vonj po nečem dokončnem, vonj po kraju, od koder ni vrnitve. Vsaka beseda, vsak šum, vsak odmev je v Treblinki zvenel drugače. Ptičje petje je bilo neubrano. Zrak je bil prežet z vonjem po pepelu, ki ga nisem poznal.«

Gre za ganljivo, navdušujočo, toplo in čisto posebno zgodbo o najtemnejšem obdobju evropske zgodovine med letoma 1935 in 1945, posebno zato, ker jo pripoveduje pes, ki razume govorico ljudi, ne pa tudi njihovega sveta. Po drugi strani – kdo pa ga ...

Pripoved govori o doživetjih Kira, psička, ki se je rodil v meščanski judovski družini v Berlinu leta 1935, in se odvija v letih nacističnega vzpona, v dobi nürnberških zakonov, ki so Jude diskriminirali in jih izločili iz državljanstva, v času vojne, holokavsta, spopadov, osvoboditve in priseljevanja Judov v Izraelsko deželo. Vse te zgodbe pripoveduje Kir, tako da jih gledalci doživijo skozi njegove oči, iz pasje perspektive. Asher Kravitz te pomembne dogodke prikaže na nov in izviren način, kar mu omogoča, da se v vsaki situaciji osredini na osebno in humano stališče in se ne ukvarja z »velikimi« temami in idejami. Čeprav je roman *Judovski pes* domišljajska pripoved, polna komičnih in dramatičnih trenutkov, temelji na dejstvih, pričevanjih, dokumentarnih in statističnih podatkih. Besedilo in predstava, v kateri bo nastopil Miha Rodman, opozarjata na zgodovinska dejstva in postavljata vprašanja, posebno pomembna za mlade gledalce in (slovensko) občinstvo nasploh.

Iz hebrejščine prevedla Katja Šmid.

Anja Krušnik Cirnski

»Pes ni 'skoraj človek' in ne poznam večje žalitve za psa, kot da ga opišemo kot takega.« (John Holmes)

Gotovo nobena žival nima tako izjemnega pomena za človekovo življenje kot prav pes. Volkove je udomačeval že pračlovek, torej nas pes (in njegovi predniki) spremljajo že od pradavnine. Opravljajo številna dela, v naša življenja so vpleteni bolj, kot opazimo. Naštejmo le nekaj njihovih »služb«: vlečni psi, psi vodniki, psi za pomoč ljudem z ovirami, psi terapevti, reševalni psi, psi za odkrivanje eksplozivov in drog, pastirski in ovčarski psi, lovski psi, psi čuvaji in stražarji, bojni psi. Predvsem pa je pes hišni ljubljeneček ali kakor ljudje radi rečemo: pes je človekov najboljši in najzvestejši prijatelj. Navkljub temu se radi obkladamo z žaljivkami, kot so: »Kuzla!« »Psica!« »Je kot polit cucek!« ipd. Nobena druga žaljivka, ki človeka primerja z živaljo, ni tako uničujoča, kot je »Kuzla!«. Če nekoga primerjamo s kozo ali kravo, je to že že malce literarno ali pogosto skorajda ljubkovalno.

Asher Kravitz je posebej temačno poglavje zgodovine, drugo svetovno vojno, orisal iz pasje perspektive, skozi katero lahko spremljamo strukturo vojne: ustaljenost, ki ji sprva sledijo le birokratski zapleti, nato restrikcije, kasneje nejevera, potem panika, grozljivosti vojne vihre, komaj zaznavna slutnja konca in – če si med srečneži – pot domov. Kir doživi skorajda vse, kar se je med drugo svetovno vojno, tik pred njo in po njej doživeti dalo: je prijazen ljubljeneček judovske družine, spremljevalec nemškega para, esesovski pes v taborišču, divji judovski dingo, neustrašen bojni pes pri ruskih partizanih in na koncu – kot njegov prvi in poslednji lastnik – postaran, preganjan Jud. In vseskozi se tudi sam sooča z moralnimi dilemami, ne da bi prav dobro razumel koncept nacizma ali antisemitizma. Razume namreč le to, koga ima rad in kdo ima rad njega ...

Judovski pes je ganljiva zgodba; je zgodba, ki nam skuša dopovedati nekaj bistvenega: sovraštvo do drugačnih, drugih, tujih je uničujoče, ljubezen pa bo, kot pravi Dostojevski, rešila svet.

»A BROCH IZ MIR!« - v JIDIŠU »Ubogí jaz!«

BARUH - pogosto judovsko ime že od biblijskih časov. V hebrejščini pomeni blagoslov, blagoslovljen. V Stari zavezi je bil Baruh eden od spremljevalcev preroka Jeremije.

BLAGOSLOV ali BERAHA - »Gospod naj te blagoslovi in varuje. Gospod naj da sijati svoje obličje nad tabo in naj ti bo milostljiv. Gospod naj dvigne svoje obličje nadte in ti podeli mir.« To je judovski blagoslov za ljudi, predvsem za otroke. Vsak dan ga izreka rabin v sinagogi, tudi na ŠABAT. Pred tem mu obredno umijejo roke. S temi besedami tudi starši blagoslavlajo svoje otroke, tako da roke položijo na otrokovo glavo in izgovarjajo blagoslov.

BRURJA - žensko ime, zgodovinsko ime žene rabina Meirja, učenca rabina Akive, ki jo talmudsko izročilo omenja kot modro in zelo stanovitne narave. Bila je zelo učena in je imela veliko znanje o judovski verski doktrini o obredni čistosti (*halaha*), o čemer je tudi poučevala in razpravljala.

DOKONČNA REŠITEV JUDOVskega VPRAŠANJA (nem. *Endlösung der Judenfrage*) - besedna zveza je nacionalnosocialistična oznaka za pregon in poboj Judov, živečih v Nemčiji in na vseh območjih Evrope, ki jih je okupirala nemška vojska in so bila pod nadzorom nemškega rajha.

GEFILTE FIŠ - nadevane ali polnjene ribe, značilna judovska jed, narejena iz zmlatega ribjega mesa in zelenjave. Postrežejo jo v obliki cmokov z zelenjavno prilogo.

GETO - prvotno z obzidjem omejena mestna četrt, v kateri so morali Judje živeti ločeno od ostalih meščanov. Zgodovinsko ime izhaja iz srednjeveških italijanskih mest v 15. in 16. stoletju, kjer so Jude na ta način segregirali. Judovske četrti so sicer obstajale že prej, v 19. stoletju so jih odpravili, znova pa so jih uvedli v nacistični Nemčiji. Po okupaciji ozemelj so ustanovili več kot 1000 getov. Prvega so med drugo svetovno vojno leta 1939 ustanovili na Poljskem v kraju Piotrków Trybunalski, največji, s kar 400.000 prebivalci, pa je bil varšavski. Življenjske razmere v getih so bile grozljive tudi zaradi slabe prehrane, neznosnih higienskih razmer, nasilja in bolezni. Leta 1942 so jih ukinili, prebivalce pa postrelili ali deportirali v uničevalna taborišča.

»GEWALT!« - v JIDIŠU iz nem. *Gewalt*, jidiški vzklik, ki izraža grozo, strah.

HOLOKAVST - izraz izhaja iz grških besed *hólos* in *kaustós* - »celota« in »zažgan«. V grščini označuje obred darovanja živali bogovom, danes pa pomeni sistematično morjenje Judov, Slovanov, Romov, duševno in telesno prizadetih, homoseksualcev, kot ga je izvajala nacistična Nemčija. Namesto izraza holokavst Judje uporabljajo besedo *šoa*, ki pomeni »katastrofa« ali »velika, usodna nesreča«. V Evropi je v nekaj letih vojne umrlo okoli 6 milijonov Judov, 5 milijonov Slovanov, vsaj četrt milijona Romov, okrog 15.000 žrtev je bilo med homoseksualci in vsaj 270.000 med ljudmi z ovirami.

IZRAELSKA DEŽELA ali *ERETZ YISRAEL* - ali Izrael je bilo ime, ki je bilo Jakobu dano po tem, ko se je bojeval z angelom. Pomenilo naj bi »tistega, ki ostane z Bogom«. Jakobovi potomci, Izraeliti, so po biblijski zgodovini nosilci antičnega kraljestva Izrael. Pojmi, vezani na to, so tudi Kanaanska dežela, Obljubljena dežela, Sveta dežela in Palestina - to območje, današnji Izrael, predstavlja versko in geografsko središče judovstva že od biblijskih časov. Hrepenenje in želja po lastni domovini sta omenjena že v Bibliji. Po osvobodilni vojni leta 1948 je Izrael postal ime za moderno judovsko državo.

JIDIŠ - glavni in mednarodni jezik Judov iz srednje in vzhodne Evrope, ki se je razvil kot mešanica nemščine, hebrejščine in lokalnih jezikov, v 16. stoletju pa je postal tudi pisni jezik. Čeprav je govorjeni jidiš zaradi HOLOKAVSTA in asimilacije skoraj izginil, ga danes še vedno uporabljajo ortodoksne judovske skupnosti. V zadnjih letih je jidiš doživel velik preporod, predvsem v krogu migrantskih potomcev na vzhodni obali ZDA.

JOŠUA ali JÓZUE - svetopisemsko ime, ki izhaja iz hebrejskega imena Jehošua, iz katerega se je prek grščine in latinščine uveljavila tudi različica Jezus za krščanskega mesijo. Najbolj znana biblijska oseba s tem imenom je Jošua, Mojzesov pomočnik.

KALMAN - madžarsko moško ime, sicer turškega izvora. Pomeni »ostajanje«, zanj je značilna konotacija zaščitništva. Priljubljeno je pri Judih povsod po svetu.

KIR - ime perzijskih kraljev, izvira iz staroperzijskega imena Kurouš ali Korvaš, ki ima najrazličnejše pomene, od »sonce«, »kot sonce«, »mlad«, »junak« do »poniževalec sovražnika v besednem dvoboju« in »tisti, ki skrbi«. Perzijski kralj Kir II. in najbolj znana oseba s tem imenom je pomemben zaradi zapisa na glinenem valju, ki ga danes poznamo kot Kirovo listino o človekovih pravicah; v njej je zapisno, da se smejo ljudje vrniti k svojim verovanjem. Za Jude je pomemben, ker jim je dovolil oditi iz suženjstva v Babilonu in ker je obnovil Jeruzalemski tempelj.

KUGEL - nemški in jidiški vzdevek za okroglega, polnega človeka. Izhaja iz nemške besede *Kugel(e)*, ki pomeni »žoga« ali »krogla«. V judovski kulturi tudi izraz za različne vrste pit, tradicionalno judovsko jed iz rezancev ali krompirja, ki jo postrežejo na ŠABAT.

LUBLIN - je deveto največje poljsko mesto. Že leta 1939 je padlo pod oblast nacistov, istega leta se je nemško prebivalstvo s petnajstih povečalo na petindvajset odstotkov, Jude pa so izgnali v lublinski GETO. Večina zapornikov, 26.000 ljudi, je leta 1942 končala v uničevalnem taborišču Belzec. Med drugo svetovno vojno so pomorili skoraj vse lublinske Jude.

MENGELE, JOSEF (16. 3. 1911-7. 2. 1979) - nacistični zdravnik, imenovan tudi »angel smrti«, ki je koncipiral in vodil obsežne »medicinske eksperimente« na taboriščnikih in odločal, koga bodo poslali v delovna taborišča in koga v plinske celice. Najbolj je znan po svojem delu v Auschwitzu, kjer je izvajal brutalne medicinske poskuse na ljudeh, predvsem identičnih dvojčkih. Njihov namen je bil genetsko in rasno raziskovanje. Po vojni so ga ujeli, a je zaradi slabe organizacije zaveznikov prišlo do napake pri njegovi identifikaciji. Pobegnil je v Argentino, kasneje pa v Paragvaj, saj so ga zaradi vojnih zločinov neprenehoma iskali. Leta 1979 ga je med plavanjem zadela kap, ki ga je ohromila, zaradi česar je utonil. Za svoje zločine kljub prizadevanjem izraelske države ni nikoli odgovarjal.

MEŠUGANER - v JIDIŠU »norec«. Izraz se najpogosteje uporablja ljubkovalno.

MIGRACIJE JUDOV MED DRUGO SVETOVNO VOJNO - na stotine tisočev Judov je tik pred vojno in med njo bežalo znotraj Evrope: po anšlusu leta 1938 je

bilo samo na jugoslovanskem ozemlju okrog 55.000 judovskih beguncev. Med vzponom NACIZMA v Nemčiji (1929-1939) je v IZRAELSKO DEŽELO prebežalo okoli 250.000 Judov (bežali pa so tudi v ZDA, Kanado, na Kitajsko, Japonsko idr.). Imigracije so spremljali arabski upori. Velika Britanija je - da bi se izognila konfliktom - leta 1939 podpisala sporazum, ki je dovoljeval imigracijo 750.000 Judov v petih letih. Večina držav je med HOLOKAVSTOM zavračala judovske begunce, so pa potekala ilegalna priseljevanja, čeprav jih ni bilo veliko. Po koncu vojne se je število beguncev iz Evrope povečalo, kar je privedlo do nezadovoljstva Arabcev, obenem pa so britanske sile poskušale ohranjati nadzor nad migracijami. Številne judovske begunce so prestregli na Cipru, vendar niso mogli zaustaviti niti ilegalnih migracij niti dobave orožja.

NACIONALSOCIALISTI/NACIONALSOCIALIZEM, NACIZEM - temelji na prvih nemškega skrajno desnega rasističnega nacionalističnega gibanja in nasilnega antikomunizma. S to ideologijo je Adolf Hitler po prvi svetovni vojni poskušal delavce odvrniti od vedno bolj priljubljenega komunizma in jih pritegniti k ljudskemu nacionalizmu. Nacizem zagovarja večvrednost arijske rase, ki pa se lahko razvija samo, če ohrani čistost in instinkt za samoohranitev. Največjo nevarnost zanjo naj bi pomenili Judje, pa tudi homoseksualci, Slovani, Romi, temnopolti, politični nasprotniki ter telesno in umsko prizadeti.

NÜRNBERŠKI ZAKONI - so bili protijudovski zakoni v nacistični Nemčiji. Sprejeli so jih leta 1935, sestavljeni pa so bili iz dveh delov. Prvi je bil Zakon za zaščito nemške krvi in časti in je prepovedoval poroke med Judi in Nemci in zaposlovanje nemških žensk do 45. leta v judovskih domovih. Drugi je bil Zakon o državljanstvu RAJHA in je določal, da so za državljanstvo Rajha primerni le Nemci, drugi prebivalci Nemčije pa so bili državni subjekti. Veliko držav, med njimi kraljevina Jugoslavija, je nemškemu zgledu sledila. Jugoslavija je protijudovske zakone sprejela leta 1940.

PIŠER - v JIDIŠU »polulanec« ali »poscanec«.

PREPOVEDI ZA JUDE - v predvojnem času je nacistična Nemčija izdala številne prepovedi glede Judov. Najbolj znan je trojni paket NÜRNBERŠKIH ZAKONOV, bilo je še mnogo drugih: leta 1933 policija ni več smela ščititi Judov, med letoma 1935 in 1936 so jim prepovedali vstop v restavracije,

parke in bazene, zadržali so njihove potne liste, judovski študentje so bili izključeni iz šol in univerz. Leta 1939 so jim nacisti odvzeli stanovanja, dve leti pozneje pa je prišel zakon, ki jim je prepovedal imeti hišne ljubljence (pse, mačke in ptice).

PSI V DRUGI SVETOVNI VOJNI - z začetka vojne je znano iztrebljanje hišnih ljubljencev v Veliki Britaniji. V le enem tednu leta 1939 so pobili kar 750.000 psov in mačk. To je bil rezultat paranoje, strahu, obenem pa tudi vladne kampanje, v kateri so lastnikom svetovali, naj ljubljence odnesejo na deželo ali jih usmrtijo, češ da bo vojna prinesla lakoto in pomanjkanje, ki ju je treba na ta način omiliti. V Ameriki pa je znan program »Psi za obrambo«. Ameriška vojska je prosila ljudi, naj donirajo svoje ljubljence, da bi jih urili za vojaške potrebe in varovanje, po vojni pa bi jih vrnil nekdanjim lastnikom in jih »deprogramirali«. Donirali so jim samo 100 psov. V sovjetskih vojaških enotah pa so pse urili, da so prinašali razstrelivo k tankom, oboroženim vozilom in drugim ciljem sovražnega obstreljevanja. Na začetku je tovrsten napad psa rešil smrti, saj so uporabljali daljinski sprožilec, in to šele po tem, ko je pes eksploziv odrgel. Vendar ta tehnika ni dovolj dobro delovala. Nadomestili so jo s takojšnjo razstrelitvijo, kar je pomenilo, da so psi umrli. Uporaba psov v vojni je močno narasla, ko je Rdeča armada poskušala zaustaviti Nemce na vzhodni fronti. V Rdeči armadi je bilo okoli 40.000 psov, ki so opravljali različne naloge. Tudi nacisti so uporabljali pse, predvsem nemške ovčarje. Ocenjujejo, da je nemška vojska za vojaško delo izurila okoli 200.000 psov. Veliko jih je sodelovalo v bitkah, kjer so jih ogromno pobili. Nemške ovčarje so imeli tudi v koncentracijskih taboriščih, da so ustrahovali zapornike in pomagali loviti pobege.

RAJH (nem. *Reich*, slov. cesarstvo) - nacisti so navdih za svoja prizadevanja poiskali v preteklosti, predvsem v dveh prejšnjih nemških cesarstvih. Zato so načrtovanemu cesarstvu, ki naj bi se raztezalo od Estonije na severu do Krete na jugu ter od Urala na vzhodu do Rena na zahodu, naredili ime Tretji rajh.

ROHELE - mala Rahela. Gre za eno od različic imena Rahela, ki jo iz Biblije poznamo kot Jakobovo ženo.

SACHSENHAUSEN (pri Oranienburgu v Nemčiji) - koncentracijsko taborišče, od leta 1936 do 1945 namenjeno predvsem političnim zapornikom in

sovjetskim ujetnikom. Sprva ni bilo mišljeno kot uničevalno taborišče, leta 1943 pa so začeli graditi plinske celice, saj so v Sachsenhausen premestili veliko Judov iz Auschwitza. Zaradi stradanja, utrujenosti, mraza in mučenja je tam umrlo okoli 30.000 zapornikov. Taborišče je znano tudi zato, ker je bil v njem zaprt Stalinov sin, nekaj časa pa tudi Prežihov Voranc.

SION (IZEM), CIONIZEM - ime za evropsko politično gibanje Judov s konca 19. stoletja, ki se je spopadalo z občim in naraščajočim antisemitizmom in za svoj cilj določilo vrnitev v biblično domovino. Izraz izhaja iz besede »Sion«, ki je ime hriba v Jeruzalemu in je postalo pesniško ime za to mesto.

STANGL, FRANZ (23. 3. 1908-28. 6. 1971) - nacist, esesovec in od avgusta 1942 poveljnik v TREBLINKI. Taborišče je reorganiziral. Po nekaterih dognanjih naj bi si prizadeval, da bi postalo na videz bolj privlačno: ukazal je sajenje rož poleg esesovskih bivališč ter uradni pozdrav esesovcev prihajajočim Judom. Tem so se zlagali, da so le na prehodni točki do Ukrajine, nekateri od Nemcev so imeli, da bi jih zavedli, celo zdravniške halje. Zaporniki so Stangla poimenovali »Bela smrt«. Čeprav je bil odgovoren za premnoge smrti, je kasneje trdil, da ni vedel za krutosti, ki so jih izvajali v taborišču. Zapornike je klical kar »tovor«, ki ga je bilo treba uničiti. Aretirali so ga leta 1967 v Braziliji, umrl pa je le štiri leta pozneje zaradi odpovedi srca v düsseldorfskem zaporu.

SH'MA YISRAEL ali *SHEMA YISRAEL* - judovska molitev *Poslušaj, Izrael: »Ljubi Gospoda, svojega Boga, iz vsega srca, iz vse duše, z vsem mišljenjem in z vso močjo. Te besede ukaza naj bodo v tvojem srcu.«* Po navadi jo izgovarjajo med jutranjim in večernim molitvenim obredom.

ŠABAT - v hebrejščini je to glagol, ki pomeni »nehal je delati«. Začne se v petek zvečer, ko zaide sonce, konča pa v soboto s sončnim zahodom. V času šabata se moli in počiva, ker je to dan, ki ga je Bog blagoslovil, saj ga je uporabil za počitek po kreaciji stvarstva v prejšnjih šestih dnevih. Judje morajo Boga posnemati v počitku - razen če so v smrtni nevarnosti. Šabat je tudi dan praznovanja. V petek zvečer ženske prižgejo dve sveči, t. i. šabatni sveči. Temu sledi slovesna večerja; njena posebnost sta dve kvašeni pletenici. Ta kruh, ki ga Judje jedo ob šabatih in praznikih, se imenuje *hala* in ga pri

večerji blagoslovijo. Družina zapoje pesem *Shalom Aleikhem*. Ob sobotah gredo Judje v sinagogo, da bi skupaj molili. Preostanek dneva preživijo v mirovanju, recimo ob branju, spanju, počitku ali igranju. Ko sonce zaide, se šabat zaključi z obredom, ki se v hebrejščini imenuje *havdala* (ločitev med svetim dnevom in drugimi profanimi dnevi v tednu). Med njim prižgejo svečo, spleteno iz mnogih tankih svečk (sveče na začetku in koncu šabata so namenjene spominu na *Toro*), blagoslovijo kozarec vina in povonjajo začimbe, ki so v majhni srebrni posodici, imenovani *besamin*. Na ta način naj bi mir in svetost šabata prenesli v novi teden. Šabat je pomemben tudi zaradi spomina na izselitev iz Egipta in konec suženjstva.

ŠOŠANA - hebrejsko ime, znano iz Biblije. V biblijskih časih se je ime nanašalo na lilijo, simbol nedolžnosti in čistosti, danes ga prevajamo kot vrtnico.

TKUMA - v hebrejščini pomeni »vstajenje« ali »preporod«.

TREBLINKA - uničevalno koncentracijsko taborišče na Poljskem, delovalo je med letoma 1942 in 1945. Bil je del operacije Reinhard: namenjeno je bilo likvidaciji enega največjih GETOV, varšavskega. Vodili so ga esesovci, varovali pa Ukrajinci. Prvi poveljnik je bil nesposoben, zato ga je zamenjal FRANZ STANGL. V tem taborišču so ubili med 700.000 in 900.000 Judov in 2.000 Romov. Po številu umorjenih Judov Treblinko prekaša le Auschwitz.

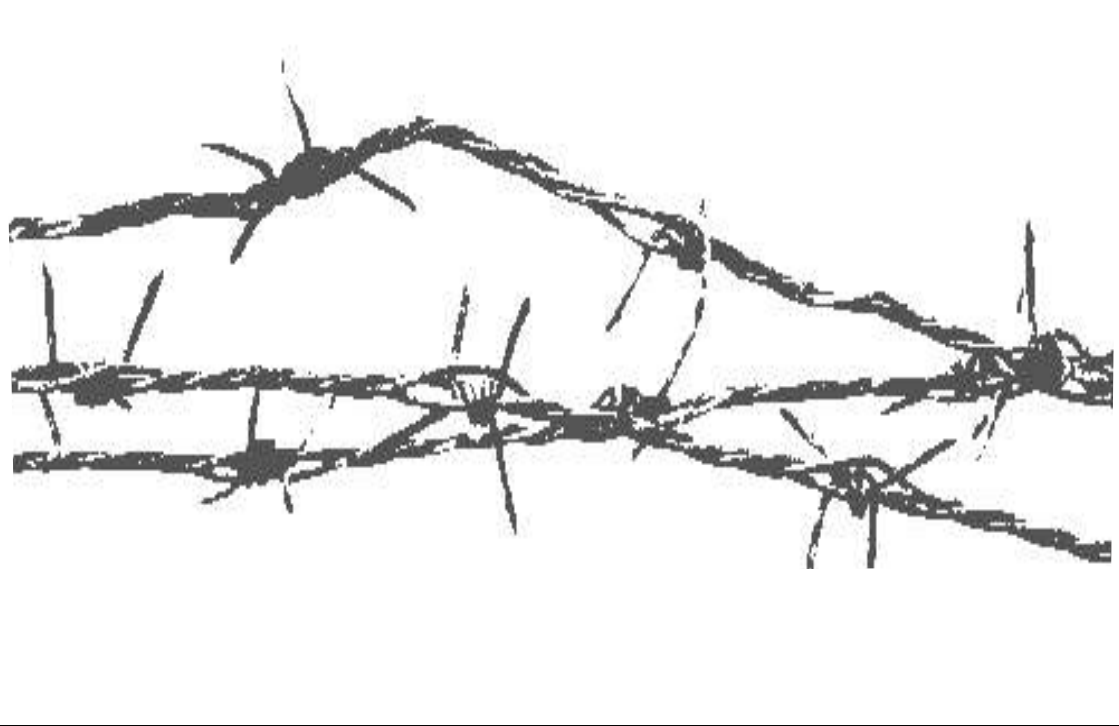
VARŠAVSKA VSTAJA - do nje je prišlo leta 1943, ko je bila Varšava pod nemško okupacijo. Judje so se uprli zadnjemu poskusu Nemcev, da bi v TREBLINKO transportirali še preostale prebivalce GETA. Upor se je začel na večer pred *pasho* (judovskim praznikom osvoboditve izpod egiptovskega suženjstva), 19. aprila 1943, ko so Judje zavrnili predajo nemškimi oblastem. Nemci so začeli požigati celotno območje, hišo za hišo, požigi pa so trajali do 16. maja. Končne ugotovitve kažejo, da je bilo žrtev 56.000. To je bil največji judovski upor med drugo svetovno vojno in je močno vplival na VARŠAVSKI UPOR leta 1944. 19. april, ko se je vstaja v getu začela, je na Poljskem kasneje postal dan spomina na HOLOKAVST.

VARŠAVSKI UPOR - se je zgodil leto za uporom v GETU. Bil je del vsesplošnega upora v sklopu operacije Vihar. Glavni namen je bil

osvoboditi Varšavo izpod nemške okupacije in opozoriti na suverenost Poljske. Organizirala ga je poljska Domovinska armada. Sovjetska Rdeča armada se je bližala Varšavi, prišla naj bi na pomoč Poljakom in osvobodila mesto, in v tem odločilnem trenutku se je 1. avgusta 1944 začel varšavski upor. Vendar se je sovjetski prodor zaustavil, kljub temu pa se je vstajniško gibanje nadaljevalo še 63 dni, vse do 2. oktobra 1944, ko so ga zadušili. Ubitih je bilo okoli 16.000 poljskih upornikov in od 150.000 do 200.000 civilistov. Zaradi škode, nastale v letih 1939 in 1943, je bilo uničenih kar 85 odstotkov Varšave.

ZELIG - nemško ime, ki pomeni »blagoslovljen« ali človeka, ki srečno prebije vse življenjske nesreče.

Pripravili Anja Krušnik Cirnski, Katja Šmid in Robert Waltl.

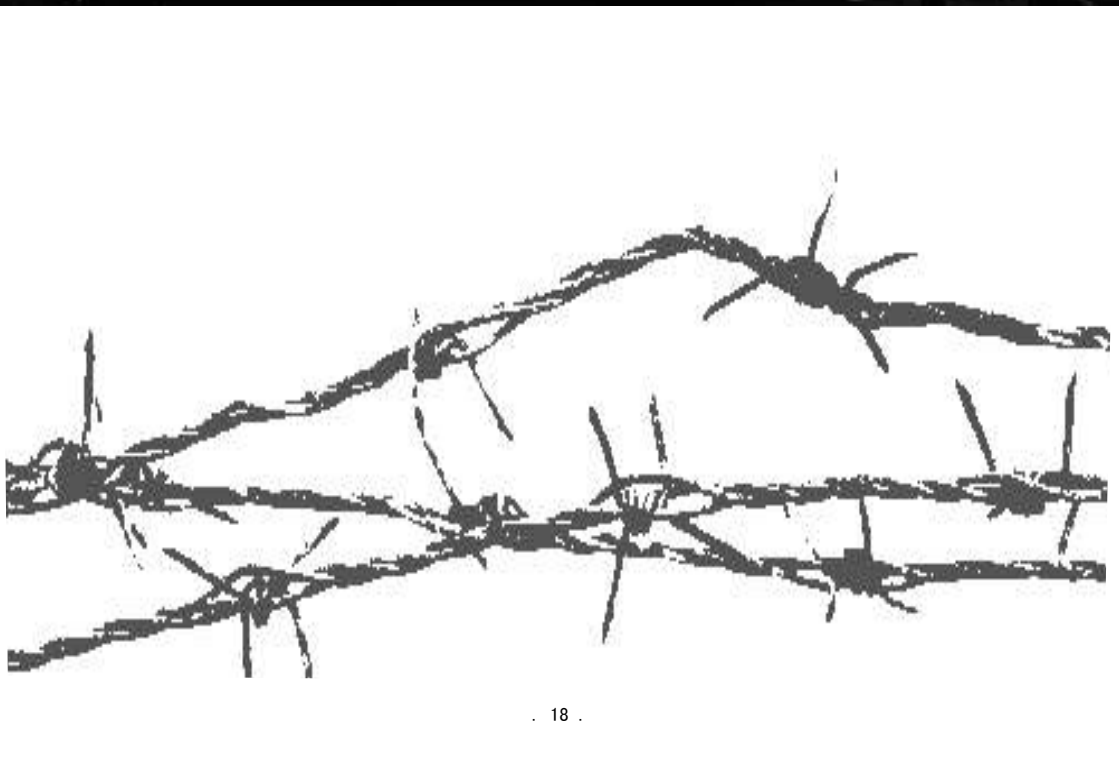
Miha Rodman
Foto: Miha Fras

Miha Rodman
Foto: Miha Fras

Miha Rodman
Foto: Miha Fras

Miha Rodman
Foto: Miha Fras

JUDJE V SLOVENIJI

Judje na ozemlju današnje Slovenije

Zgodovinopisje ne dvomi, da so bili Judje na ozemlju današnje Slovenije, tako kot na vseh sosednjih ozemljih, prisotni že v 1. stoletju našega štetja, vsekakor pa po razrušitvi templja leta 72 n. š., ki je toliko Judov pognala v diasporo. Več fragmentarnih najdb zlasti na sosednjih italijanskih tleh priča o tem. Vse do poznega 11. stoletja imamo ohranjene zlasti arheološke najdbe s hebrejskimi napisi, ki pričajo o kontinuiteti te prisotnosti; zlasti menimo, da je bil srednjeveški čas do padca Konstantinopla (1453) tisti, v katerem so Judje kot nosilci trgovine na dolge razdalje s to svojo dejavnostjo spodbudili razvoj trgovskih postojank na prometnicah, nato pa še tržnih zaselkov, dokler niso dosegli tudi stalne naselitve. Najkasneje v 13. stoletju so bili Judje stalno naseljeno prebivalstvo v večini današnjih slovenskih mest, zlasti ob kontinentalni trgovski transverzali. Janez Vajkard Valvasor je npr. sredi 17. stoletja zapisal, da so se Judje naselili v Ljubljani že pred letom 1213, ko naj bi obnovili poprejšnjo, staro sinagogo. Na slovenskih tleh najslavnejši kraj judovske srednjeveške poselitve pa je bil Maribor, kjer je proti koncu 15. stoletja živel in deloval sloviti rabin in talmudist Izrael Iserlajn ben Petahija. Njegov čas je bil usoden za svet v več pomenih: kmalu po tem, ko je kot izgnanec iz Maribora leta 1460 umrl v Dunajskem Novem mestu, je bila »odkrita« Amerika, izvršilo se je že vseevropsko izganjanje Judov (in Arabcev) pod špansko katoliško inkvizicijo, končal se je srednji vek: do leta 1515 so bile vse historične slovenske dežele očiščene vseh Judov, saj je španski zgled kot nekakšen spiralen tornado povzročil tedanjo strahovito begunsko krizo. Na ozemlju današnje Slovenije se Judje posihmal niso smeli naseljevati vse do nastopa napoleonske francoske oblasti med letoma 1809 in 1813. Ko se je povrnil stari avstrijski režim, je trajalo še vse do zrelih političnih let Franca Jožefa I., do leta 1867, da je judovsko prebivalstvo imperija pridobilo izenačitev pravic z vsemi drugimi prebivalci in državljani. Vendar so bili usodni časi blizu: antisemitizem je povsod po avstro-ogrski monarhiji naraščal; nekatere ortodoksne skupnosti, na primer v

Beltincih, so se na prelomu stoletja že začele izseljevati. Začetek 20. stoletja je bil v znamenju virulentnega antisemitizma tudi po slovenskih deželah, razpad monarhije po 1. svetovni vojni pa je bil zlovešč začetek srednjeevropskega nacizma: čeravno je jugoslovanski kralj Aleksander I. Jude iz nekdanjih nemških in čeških dežel vabil v Jugoslavijo, in zlasti v Slovenijo, da bi razvili industrijo, in so tedaj Maribor po dolgih stoletjih naselili Judje, industrialci, ki so razvili Maribor, je trajalo komaj nekaj desetletij, preden je antisemitizem zmagal tudi v Kraljevini Jugoslaviji: na vztrajanje slovenskega večkratnega ministra v jugoslovanski kraljevi vladi, dr. Antona Korošca, je kraljevina leta 1940 sprejela sveženj uničujoče antisemitske zakonodaje. Po nemškem napadu na Beograd aprila 1941 in kapitulaciji kraljeve vlade je bila današnja Slovenija prizorišče meja med silami osi in fašistično NDH vse do kapitulacije Italije septembra 1943. Sledilo je zares črno leto za slovenske Jude, 1944.: v Prekmurju so bili med prvimi žrtvami Eichmannovega načrta iztrebljenja vseh madžarskih Judov aprila tega leta; v nekdanji italijanski Ljubljanski pokrajini je kolaboracionistična belogardistična policija izdala še zadnje preživele Jude, ki so bili deportirani; tudi severno Italijo, Gorico in Trst so zasedle nemške nacistične sile in izvedle dokončno rešitev judovskega vprašanja. Od približno poldrugega tisoča slovenskih Judov jih je leto 1945 preživela slaba stotinja: holokavst je bil v Sloveniji med najuspešnejšimi v Evropi.

Antisemitizem na Slovenskem

Protijudovstvo je v Evropi staro vsaj toliko kot zgodovina krščanstva, ki se kot zgodovina zmagovite religiozne in politične doktrine začne v 5. stoletju. Vendar z izrazom antisemitizem opredeljujemo tiste moderne procese, ki so se začeli v turbulentnem srednjeevropskem 19. stoletju, končali pa se še niso: prehod od doktrinarnega krščanskega protijudovstva, ki je Jude krivilo za umor boga, do modernega antisemitizma zaznamuje proces evropskega nacionalizma. V mnogih razvojnih pretresih in zagatah tega procesa so evropski Judje obveljali za grešne kozle: bili so krivi

vsega, od srednjeveških epidemij kuge, turških vpadov pa do socialnega in ekonomskega kolapsa skrajnih družbenih neenakosti z začetka 20. stoletja. Slovenski tisk tistega časa, še posebej katoliško orientiran, je antisemitizem propagiral tako rekoč dnevno.

Nazorsko in politično prelomen čas na ozemlju današnje Slovenije je bil prav čas med obema svetovnima vojnama. Slovenski prostor ni bil imun ne za evgenične teorije, ne za skrajni kriingrudovski nacionalizem, ne za antisemitizem, ne za grešnokozlovstvo zaradi ekonomskih neenakosti, čeravno je bilo Judov komaj za peščico, pa še med njimi so bili hudo redki, ki so bili resnično premožni. Proti začetku štiridesetih let so se vsi ti podedovani zgodovinski, religiozni, socialni, ekonomski in drugi dejavniki strnili v znamenito srednjeevropsko antisemitsko »teorijo«, ki je bila tem bolj uspešna verjetno ravno zato, ker je bila tako protislovna in emocionalna: Judje, čeprav tako maloštevilni vsaj na današnjih slovenskih tleh, so bili hkrati narodni izdajalci, ker so bili kot razseljeni Judje brez lastnega nacionalizma do slednjega ravnodušni, cinični ali pa sovražni; hkrati kapitalisti in člani svetovne judovske zarote z namenom svetovne prevlade in ideologi boljševiske zarote; hkrati politični in etnični sovražniki. V takem družbenem vzdušju, ki so ga navdušeno širili in sooblikovali tedanji tiskani mediji, so Judje v Sloveniji v letih pred vojno iskali vse mogoče načine, da bi se rešili: nekateri so se bodisi uradno sekularizirali bodisi pokristjanili; nekateri so pravočasno pobegnili in preživeli; velika večina pa kratkomalo ni mogla verjeti, da so priče koncu razsodnosti, in so uničenje pričakali doma.

Holokavst v Sloveniji

Najštevilčnejša judovska skupnost na sedanjih tleh Slovenije je tik pred holokavstom živela v Prekmurju, predvsem na območju občin Lendava in Murska Sobota. Gorenjski in štajerski Judje, prvi maloštevilni, med drugimi pa mnogi prominentni slovenski industrialci in zemljiški lastniki, so večinoma pravočasno pobegnili pred nemško zasedbo. V osrednji Sloveniji, ki se je raztezala tja do hrvaške meje, so okupacijsko

oblast nastopili Italijani, ki podobno kot Madžari v Prekmurju niso kazali posebnega ideološkega in praktičnega navdušenja za Dokončno rešitev. Še več: italijanska zasedbena Ljubljanska pokrajina je med letoma 1941 in 1943 postala eno izmed pribežališč tako za bežeče Jude z nemških zasedbenih ozemelj kot tudi iz NDH. Oblikovale so se kulture posebnega odpora in kolaboracije: med drugo svetovno vojno Slovenije kot politične entitete ni bilo. Vse današnje ozemlje Republike Slovenije je bilo področje meja med silami osi. Zaradi tega so bili slovenski Judje deležni tako rekoč nenehnega zaporednega preganjanja in deportacij, leta 1941 z nemškega zasedbenega ozemlja, leta 1942 deloma na italijanskem zasedbenem ozemlju z Ljubljano vred, leta 1943 po kapitulaciji Italije še enkrat, in končno leta 1944 v Prekmurju, ko je Adolf Eichmann osebno prevzel nalogo čiščenje Madžarske in njenih zasedbenih ozemelj vseh Judov, in v Ljubljani, ko je preostale Jude nemški zasedbeni oblasti izdala domobranska policija.

Preživeli slovenski Judje in povojno obdobje

Morda najbridkejši nasledek teh zaporednih, zelo učinkovitih čiščenj je bila situacija po vojni. Ne le da se je vrnila komaj peščica preživelih, komunistična povojna oblast se ni odpovedala protijudovskim predsodkom kakor tudi ne svojim ideološkim in političnim interesom. V vrsti vojaških sodnih procesov v Mariboru je preživele judovske industrialce obsodila - v odsotnosti - zaradi veleizdaje, ker je bilo njihovo gospodarsko imetje med vojno arianizirano in ker so se uspeli pravočasno rešiti. Vse preživele Jude na ozemlju Slovenije pa je doletela obtožba, da so osebe nemške etničnosti, mnoge tudi absurdna obtožba, da so bili med vojno kulturbundovci in kolaborantje, zaradi česar so bili podvrženi avtomatični nacionalizaciji svojega imetja, hkrati pa prisiljeni v obrambo: morali so dokazovati, da so Judje, ne Nemci. Sodni procesi, ki so jih po denacionalizacijski zakonodaji in zakonodaji o popravi medvojnih in povojnih krivic vložili zasebni tožitelji, še vedno potekajo. Večina preživelih slovenskih Judov se je teh razmerah odločila za *aliya*. Ob vkrcanju na ladjo so morali podpisati posebno izjavo, s katero so se morali zase in za svoje živeče in

morebitne prihodnje potomce odpovedati jugoslovanskemu državljanstvu in vsemu imetju na ozemlju Jugoslavije.

Jugoslovanska zveza judovskih skupnosti se je desetletja obupno borila za preostanke imetja judovskih občin, za katere jim je država v mučnih sodnih postopkih določala porazne odškodnine ali pa jih je kar nacionalizirala. V Murski Soboti so leta 1954 porušili sinagogo in stavbo rabinata; še leta 1992 so porušili t. i. judovsko šolo v Lendavi. Nad judovskimi pokopališči so se pogosto znašali vandali, v kapelici pokopališča v Rožni dolini na državni meji med Italijo in Slovenijo pa je kar nekaj let obratoval kazino.

Judje v sodobni Sloveniji

Denacionalizacija leta 1992 posebnega položaja judovskih žrtev nacističnega preganjanja in povojnega režimskega razlaščenja ni upoštevala, vključno s prisilnimi odvzemi državljanstva, imetja in z zgodovino montiranih sodnih procesov. Slovenski Judje tudi nimajo mesta v Zakonu o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja, sprejetem leta 2006 in zatem noveliranem. Peščica še živih preživelih žrtev holokavsta in njihovih potomcev na slovenskih sodiščih bije dolgotrajne sodne bitke, v katerih se morajo številni najprej spopadati z razveljavljanjem sodb montiranih sodnih procesov in svoje prednike oprati obsodb veleizdajstva.

Država Slovenija se dandanes notorično neuspešno sooča s svojo zgodovino; v vročeglavih spopadih o krivicah, ki da so si jih povzročali »čistokrvni« Slovenci med seboj, je zgodba o slovenskem holokavstu tako potisnjena v prostor zunaj slovenske zgodovine, kot zgodovina (še enih) Neslovencev, ki s »pravimi« Slovenci nimajo nobene zveze.

V obdobju povojne socialistične Jugoslavije je slovenska judovska skupnost nekaj časa delovala stihijsko; redki preživeli so se v Murski Soboti, Lendavi, Mariboru in Ljubljani borili za ponovno vzpostavitev

judovskih občin. Naslednica vseh teh historičnih skupnosti, Judovska skupnost Slovenije, je bila vzpostavljena leta 1991. Majhna judovska skupnost danes šteje med 400 in 600 članov, čeprav je po podatkih Judovske skupnosti število ljudi, ki so judovskega porekla, znatno večje. Nekateri revitalizacijski procesi potekajo v Prekmurju in drugod. Leta 2002 je bil na posebni slovesnosti imenovan glavni rabin za Slovenijo, Ariel Haddad. Slovenska Judovska skupnost ima svojo osrednjo svetinjo, zvitek Sefer Tore, in delujočo molilnico v okviru Judovskega kulturnega centra v Ljubljani.

Judovski kulturni center Ljubljana

Od leta 2013 v Ljubljani deluje Judovski kulturni center z muzejem in knjižnico. Med temeljnimi vodili delovanja Centra je spodbujanje znanja o judovstvu, njegovi kulturi, in zlasti zgodovini slovenskih Judov. Naše izobraževalno poslanstvo, ki vključuje kuratorske projekte, razstave in zgodovinske ter družboslovne in humanistične raziskave in projekte, je predstaviti vse vidike holokavsta in njegove trajne učinke na družbo. Verjamemo, da bo razumevanje holokavsta ljudem pomagalo razumeti tudi večno grozečo ideološko in praktično zlorabo moči, pa tudi vlogo in odgovornost vsakega posameznika ob soočenju s kršitvami človekovih pravic, načel humanizma in enotnosti vsega človeštva, vse to pa bo prispevalo k preprečevanju možnosti za ponoven svetovni spopad in genocide v sodobnem svetu.

Judovski kulturni center se posebej posveča ne le kulturnemu življenju slovenskih Judov, temveč svoja vrata široko odpira domačim in tujim obiskovalcem ter jim ponuja inovativne, zabavne in izobraževalne vsebine, gledališke in lutkovne predstave, koncerte, predavanja, praznovanja in družabna srečanja. Naša vodila so strpnost, vključevalnost, ozaveščanje o zgodovini in izobraževanje za tolerančno prihodnost vseh ljudi.

SLOVENSKI JUDJE MED AMNEZIJO IN SPOMINOM

Redki preživeli Judje so po prihodu domov naleteli na razumevanje in pomoč, neredko pa sta jih pričakala ignoranca in nezaupanje lokalnih oblasti, ki so še posebej nezaupljivo obravnavale premožnejše družine. V Prekmurju so povrh vsega preživeli povratniki iz Auschwitza naleteli na popolno amnezijo v zvezi z dogajanjem med vojno, še posebej ko se je bilo treba opredeliti do lokalnih sopotnikov okupatorja. Povsem spregledano je bilo tudi predvojno in medvojno prepričanje, da želi »židovstvo zaslužjiti ves svet«. Da želijo Judje »gospodarsko uničiti« sosednje narode, jih pognati v vojno, v najboljšem primeru pa podrediti svojim koristim. Po zaslugi vodilnih politikov, kot je bil Anton Korošec, ki je tik pred vojno v Kraljevini Jugoslaviji izposloval *numerus clausus* za vpis judovskih dijakov in študentov. Nemudoma je bila pozabljena tudi hujskaška politika in njene laži, da jih hoče »židovstvo z moralnim razkrojem in obubožanjem spraviti na kolena« (iz časopisa *Slovensko domobranstvo*, 1944).

Podobni amneziji smo bili priča po 1991 oziroma po osamosvojitvi Slovenije. Še več, *skinheadi*, zvesti sloganu *Wer so viel Verstand wie ein Biliardkugel besitzt soll auch so ausehen sagte Got und Schuff den Skinhead* (Kdor ima toliko pameti kot biljardna krogla, naj tudi izgleda tako, je rekel Bog in ustvaril skinheade.), so prve dni demokracije zaznamovali s skrunitvijo judovskega pokopališča na ljubljanskih Žalah.

Pa tudi sicer je prišlo v slovenski spomeniški pokrajini do presenetljivih sprememb. Ne samo da smo dobili preko dvesto novih spomenikov, ki so domobrance predstavljali kot »mučenike revolucij«, prišlo je celo do popolne zamenjave vlog žrtev in storilcev. Eno najnovejših obeležij te vrste, spomenik v Grahovem nedaleč od Cerknice, celo sporoča, da so za vse, kar se je dogajalo v času med letoma 1941 in 1945, v resnici krive kar žrtve fašizma, nacizma, holokavsta ... in kolaboracije same.

Spomenik, ki pripadnice in pripadnike odporniškega gibanja

spreminja v storilce, kolaborante pa v žrtve, je, mimogrede, tudi dokončno razgalil pravi namen postavljanja domobranskih spomenikov. Doslej so se nekateri izmed njih skušali zlititi z obstoječo spominsko pokrajino vseh žrtev vojne, spomenik v Grahovem pa nakazuje, da je v resnici vedno šlo za radikalno preoblikovanje zgodovine druge svetovne vojne v Sloveniji.

Podobno velja za judovske žrtve, le da so te ostale popolnoma nevidne. Ali kot bi dejal francoski pisatelj Philippe Grimbert: bile so obsojene na dvojno uničenje, najprej kot žrtve zločinov nacistov, fašistov in kolaborantov in drugič kot žrtve revizionističnega potvarjanja preteklosti.

Podobno kot pred letom 1991 je tudi po tem domobranski antisemitizem ostal popolnoma zamolčan. Zamolčane so ostale izjave domobranskih vojaških priročnikov, plakati, govori ..., ki so ljudem dopovedovali, da »Judje nameravajo zaslužjiti svet«.

Da so »Judje podkupili partizane zato, da bi uničili slovenski narod«, domobranci, na drugi strani, pa so se ob podpori nemške vojske borili »proti svetovnemu judovstvu«. Njihovo stališče, da »židovstvo hoče zaslužjiti ves svet« in da sta »najzvestejša izvrševalca židovskih ukazov komunizem in liberalna demokracija«, je, skupaj s protiparlamentarizmom, po letu 1943 postalo sestavni del domobranskega političnega programa.

Od tod naprej je komunizem vse redkeje nastopal brez pridevnika »židovski«, neredko pa so bili celo boljševiki predstavljeni »le kot delček te zarote«. V okviru domobranske propagande je sorazmerno s tem rasel ugled »nacionalsocializma«, vsaj od konca leta 1943 naprej, nato pa kot osrednja sila boja za »svobodo in pravico narodov«. Glede na to, podobno kot Doroteja Lešnik in Gregor Tomc (*Rdeče in črno: slovensko partizanstvo in domobranstvo*, ZPS), tudi nekateri slovenski zgodovinarke in zgodovinarji opozarjamo na to, da je domobranska propaganda ljudi postavljala pred lažno dilemo: »Ali germanizem ali židovsko-plutokratsko-komunistična miselnost.«

Podoben tip lažne dileme se nam vsiljuje tudi zdaj, le da na mestu židovskega komunizma nastopa komunistična »kontinuiteta«, namesto »germanizma« izenačenje vseh totalitarizmov. Če bo, kljub vsem argumentom, na koncu prevladala resnica »bratov po krvi«, lahko tudi v slovenskem primeru začnemo govoriti o dokončni uveljavitvi selektivne amnezije oziroma o sistematičnem »oženju spomina«, ki namesto priznanja zločinov domobrancev slednjim zagotavlja »pasivno identiteto žrtev«.

"Mladi izraelski ambasadorji" na obisku v JKC Ljubljana
Foto: Miha Fras

ANTISEMITIZEM - do 19. stoletja je antisemitizem največkrat temeljil na krščanski oziroma muslimanski razlagi judovske vere. Ta oblika je usmerjena izrecno proti veri (zato ga imenujemo tradicionalni ali verski antisemitizem) in ne proti ljudem judovskega rodu, ki so prestopili v drugo vero. Druga oblika je ekonomski antisemitizem, ki temelji na stereotipnih predstavah o ekonomskem statusu in poklicih Judov. Od konca 19. stoletja naprej pa je prevladoval rasni antisemitizem. Naravnost zoper Jude kot vernike je zamenjala ideja, da so Judje manjvredna rasna skupina. Danes antisemitizem pomeni tudi sovraštvo do judovske države Izrael.

BAR MITZVAH - po judovskem verovanju so trinajstletni dečki odrasli možje, zato ta dogodek proslavijo - hebrejski izraz za to je *bar mitzvah* in pomeni »sin zapovedi«. Po svojem 13. rojstnem dnevu si lahko dečki prvič nadenejo *tefilin* (molitveni pas). V SINAGOGI smejo prvič brati iz *TORÉ*, čemur sledi veliko slavje. Ob svojem *bar mitzvahu* se mladenič zaveže, da bo spoštoval vse pravice in dolžnosti, ki mu jih nalaga *Tora*.

BAT MITZVAH - deklice v judovski kulturi uradno odrastejo z dvanajstimi leti. Ker v nasprotju z dečki niso vezane na obrede in bogoslužje v SINAGOGI, ob tem dogodku ni nobenega posebnega obreda, praznovanje je odvisno od njihove družine.

DAVIDOVA ZVEZDA - ali *Magen David* je zelo pomemben simbol judovstva, ki ga najdemo na pročeljih številnih SINAGOG, mesto je našla tudi na izraelski zastavi. Ime je dobila po pomembnem izraelskem kralju Davidu, ki je živel pred tri tisoč leti. Zvezda je sestavljena iz dveh trikotnikov in ima šest krajcev. Lahko bi tudi rekli: Bog je ustvaril svet v šestih dneh.

FÜRST, ERIKA - se je rodila leta 1931 v Murski Soboti. Leta 1944 so jo z očetom, materjo in sestro deportirali v koncentracijsko taborišče Auschwitz. Oče Edvard ni preživel, Erika pa se je leta 1945 s sestro in materjo vrnila domov. Erika Fürst je med tistimi redkimi preživelimi, ki so svojo skrajno izkušnjo iz koncentracijskega taborišča nadgradili in vpeli v dejavno življenje in ozaveščanje o holokavstu. Danes živi v Murski Soboti.

HRANA KOŠER - pri pripravi hrane Judje upoštevajo točno določena pravila. Njihove jedi morajo biti obredno primerne oziroma čiste. V hebrejščini temu pravijo *kašer* (v angleščini *kosher*), nasprotje pa je *trefe*, kar pomeni obredno neprimerno, nečisto. V zvezi s tem obstajajo natančna pravila - pravijo jim tudi judovska pravila prehranjevanja (hebrejsko *kašrut*) - zapisana v *TORI*: Judje morajo dobro preudariti, kaj bodo jedli, kje in kaj bodo kupili, kako bodo jedi shranjevali, kakšno posodo bodo uporabljali, katere živali je dovoljeno jesti (zgolj meso ovac, koz in goveda, ribe morajo imeti luske in plavuti, dovoljene so kokoši, race in gosi), kako jih je treba klati (živali morajo biti zdrave, odstraniti je treba njihovo kri). Mesa in mleka ni dovoljeno jesti skupaj, zato pri pripravi jedi uporabljajo tudi posebno posodo, namenjeno izključno za meso, in posebno posodo le za mlečne izdelke. Pravila določajo, da lahko jedo sadje in zelenjavo brez vsake omejitve, saj sta nevtralna (hebrejsko *parve*).

JERUZALEMSKI TEMPELJ - Izrael je nastal okoli tisoč let pred Kristusom. Vladar Izraela, kralj David, je v glavnem mestu Jeruzalemu zgradil veliko svetišče, kjer je razstavil obe kamniti tabli z Desetimi božjimi zapovedmi. Od takrat je Jeruzalem versko središče Judov. Med številnimi vojnama sta kamniti plošči izginili, svetišče je bilo porušeno, pozneje pa so ga znova zgradili. Leta 70 našega štetja (po Kristusu) so Rimljani tempelj dokončno porušili. Od takrat Judje nimajo več nobenega verskega središča. Od celotnega templja je v Jeruzalemu ostala samo ena samcata stena, ki jo danes imenujemo Zid objokovanja.

JUDOVSKI PRAZNIKI - Judje štejejo leta od stvaritve sveta in so trenutno v 5777. letu, ki se je začelo 3. oktobra 2016 in se bo končalo 21. septembra 2017. Koledar je izračunan iz luninih men, zato je leto za približno enajst dni krajše od sončnega. Ima dvanajst mesecev, ki so dolgi od 29 do 30 dni, po potrebi se doda še trinajsti mesec. Prazniki zato niso vedno na isti dan v letu in jih je treba izračunati za vsako leto posebej. Vsi judovski prazniki imajo trojno razsežnost: spomniti hočejo na kakšno kmečko ali naravno dogajanje, kakšen zgodovinski dogodek, imajo pa tudi verski pomen. Izključno verski pomen ima samo *jom kipur*.

Hanuka – ob *hanuki* praznujejo Judje posvetitev drugega JERUZALEMSKEGA TEMPLJA. Imenujejo jo tudi praznik luči. Leta 165 pred Kristusom je v Jeruzalemu vladal kralj Antioh. Veroval je v številne različne bogove in je zahteval, da enako veruje tudi njegovo ljudstvo. V judovskem templju je postavil kipe številnih bogov. S tem je tempelj onečastil in za judovsko ljudstvo ni bil več svet. Judje tega niso mogli dovoliti, zato so tempelj znova osvojili. Odstranili so kipe tujih bogov in ga očistili. V njem so postavili MENORO, ki je morala nenehno svetiti, vendar zaradi vojne z Antiohom Judje niso mogli proizvajati čistega olja za menoro. Na zalogi so imeli le še malo olja, ki ni moglo zadoščati za daljši čas. Kakor po čudežu pa je preostanek zadoščal za osem dni, v tem času pa so lahko pripravili novo olje. Zato Judje govorijo tudi o čudežu luči. *Hanuko* proslavljajo osem dni in se spominjajo čudeža luči. Tako proslavijo ponovni blagoslov Jeruzalemskega templja. Postavijo menoro in vsak večer v času *hanuke* prižgejo eno novo svečo. Uporabljajo tudi *hanukijo*, devetkraki svečnik. Judovski kulturni center na Križevniški ulici vsako leto pripravi javno prižiganje luči, na katero povabijo predstavnike javnega, kulturnega, političnega in verskega življenja v Sloveniji. Ob tem dogodku se v Ljubljani zbere več sto ljudi.

Jom kipur – spravni dan, deseti dan po judovskem novem letu. Na ta dan se vsi odrasli Judje postijo in nekaj časa preživijo v SINAGOGI, da bi dobili odpuščanje za svoje grehe. Bog odpusti samo grehe, storjene zoper njega, grehi zoper bližnjega pa ostajajo, zato je treba za odpuščanje prositi svojega bližnjega. Zanimivo je, da gredo na ta dan v sinagogo tudi tisti Judje, ki niso praktični verniki, in tako izpričajo pripadnost judovskemu narodu.

Pasha (pesah) – praznujejo jo spomladi, in to ves teden. Za judovski narod ima *pasha* prav poseben pomen, saj se takrat spominjajo odhoda Izraelcev iz Egipta. Tedanji egiptovski kralj – faraon je Izraelce prisilil, da so opravljali težka dela, poleg tega niso imeli nobenih pravic in so dobivali zelo malo hrane in pijače. Zato je Bog Mojzesu ukazal, naj izraelsko ljudstvo odpelje iz Egipta. Tako je ubežalo zatiranju in suženjstvu, in v spomin na ta dogodek Judje praznujejo *pasho*. Beseda pomeni »dostojanstveno oditi«, »prizanašati«. V celotnem času *pashe* Judje jedo *mace*, nevzhajane kruhove palačinke. Ko so Izraelci bežali iz Egipta, namreč niso imeli časa

vzhajati svojih jedi. *Mace* so simbol za hiter beg, spominjajo pa tudi na življenje sužnje v Egiptu, zato pomenijo kruh osvoboditve in obenem kruh trpljenja. Med *pasho* morajo Judje strogo paziti, da uživajo le nevzhajane jedi in pijače.

Purim – v času *purima* praznujejo Judje svojo rešitev, do katere jim je pomagala kraljica Ester. Zlobni minister Haman ni maral Judov in jih je hotel pobiti. Kraljica Ester je na srečo pravočasno izvedela za ta načrt. Razkrila ga je svojemu možu, kralju Ahasvérju. Tako je rešila judovsko ljudstvo, zlobnega ministra Hamana pa so kaznovali. *Purim* je zelo vesel praznik, podoben našemu pustu. Otroci se našemijo in veselijo. Značilna jed v času *purima* so Hamanovi žepki.

Roš hašana – judovsko novo leto, ki se po našem koledarju praznuje septembra ali oktobra. Na ta dan proslavljajo stvaritev sveta. *Roš hašana* ne sodi »vesele« praznike, ker se s tem dnem začne desetdnevno obdobje premišljanja in duhovne obnove, ki se konča na spravni dan, *jom kipur*. Za *roš hašana* je značilno trobljenje na ovnov rog – *šofar*.

Šavuot – praznik tednov ali binkošti praznujejo petdeset dni po drugi pashalni večerji v spomin na čas, ko je bila Judom izročena *TORA*, kar naj bi se zgodilo sedem tednov po odhodu iz Egipta. V mnogih judovskih skupnostih je navada, da na ta dan preberejo 613 zapovedi, ki so zapisane v *Tori* in so jih Judje dolžni spoštovati.

Sukot – ali praznik kolib je kmečki praznik, ki traja sedem dni in je povezan s shranjevanjem poljskih pridelkov. Judje se na ta dan spominjajo tudi začasnih prebivališč, v katerih so prebivali med tavanjem iz Egipta v obljubljeni deželo, zato si za praznovanje postavijo začasne kolibe in v njih preživijo vsaj nekaj prazničnih dni.

KABALA – nauk ali knjiga iz srednjega veka in s filozofsko vsebino, katere preučevanju se nekateri posvetijo za vse življenje. Predstavlja in zajema bolj mistični del judovstva, ki na nenavaden in filozofski način razlaga judovske nauke, obrede in simbole.

MENORA – je svečnik, ki ima sedem krajcev. Postavljena je bila v JERUZALEMSKEM TEMPLJU. Podobna je drevesu: na sredi je deblo, levo in desno so tri veje. Deblo in veje so enako visoki. Svečnik je znak rasti,

podobno kakor drevo. Sedem krajcev menore spominja na sedem dni v tednu.

MEZUZA - predmet, ki ga imajo judovske hiše ali stanovanja na desnem podboju vhodnih vrat, kar pomeni, da tam živi verna družina. Gre za majhne zvitke z odlomki iz *TORE*, ki so v notranjosti umetelno izdelanega okraska, predmeta.

MOLITVENA OBLAČILA - Judje molijo v SINAGOGI in doma. Za molitev morajo moški - kot je je zapisano v *TORI* - obleči predpisana oblačila. To pravilo za ženske ne velja. Molitvena oblačila so: *kipa* ali *jarmulka*, pokrivalo, ki ga je treba nositi na svetih mestih, npr. v SINAGOGI ali na pokopališču; *talit*, molitveni šal, ki ima na štirih vogalih nitke (hebrejsko *cicit*) z vozli - opomin na zavezo med Bogom in Abrahamom ter njegovim ljudstvom; *tefilin* (molitveni pas), enega si med molitvijo zavežejo okoli glave, drugega pa okoli leve roke (pri levičarjih pa okoli desne). Oglate kasete na pasu se imenujejo »zbiralniki« ali »hiše«. V njih je košček pergamenta, na katerem je zapisana hebrejska molitev *Shema Israel*.

OBREZOVANJE - izvršiti se mora na vsakem moškem potomcu osmi dan po rojstvu (tudi če je to sobota), prestavi se lahko samo zaradi bolezni novorojenca. S tem postane otrok član zaveze med Bogom in njegovim ljudstvom in dobi hebrejsko ime. Pri tem uporabljajo pripomočke (nož, sponka, lij, čaša, skodelica), ki se imenujejo *brit mila*. Deklice po rojstvu blagoslovijo v rednih dnevni obredih.

PRAVIČNIKI MED NARODI - leta 1963 so v muzeju Jad Vašem, svetovnem centru za raziskovanje holokavsta, hranjenje dokumentacije in izobraževanje o holokavstu in za ohranjanje spomina nanj, začeli načrtno zbirati podatke o Nejudih, ki so pod nacizmom in kljub grožnjam s smrtjo in nasiljem tvegali in žrtvovali svoja življenja, da bi rešili judovske otroke, moške in ženske. Podelili so jim častni naslov *pravičniki med narodi*. Med desettisoči, ki so prejeli ta častni naziv in katerih imena so ovekovečena v parku muzeja Jad Vašem v Jeruzalemu, je tudi sedem slovenskih: Uroš Žun, pravnik, rojen v Radovljici, ki je rešil šestnajst judovskih deklet v Mariboru; Andrej Tumpej, duhovnik, ki je rešil beograjsko judovsko družino Kalef; Zora Pičulin, varuška, ki je rešila svojega varovanca v Makedoniji, potem ko so njegove starše deportirali; Ivan Breskvar,

ki je pomagal reševati judovska otroka na Hrvaškem; Ljubica in Ivan Župančič, ki sta pomagala rešiti judovskega otroka v Bosni in Hercegovini; Franjo Punčuh, ki je reševal Jude iz varšavskega geta. V postopku pridobivanja tega uglednega naziva pa so še nekateri slovenski posamezniki, ki jim ga bodo zaradi njihovih nesebičnih dejanj morda v kratkem podelili: Andrej Vendramin, Ciril Kotnik, Elizabeta Savica Rožanc Horvath, Ludvik Cigut, družini Žilavec in Fartelj, Julij Kontler in številni belokranjski rešitelji Judov iz Hrvaške.

RABIN, RABINKA - učenjak, duhovni vodja judovskih skupnosti. Rabini z zgledom in nasveti vodijo skupnost in pazijo, da ljudje spoštujejo judovske zakone, odločajo, katera živila so ustrezna, poročajo ženine in neveste, poučujejo verouk, prisluhnejo skrbem in težavam članov skupnosti, obiskujejo bolnike in podobno.

SINAGOGA - je prostor, v katerem se srečujejo Judje. Beseda prihaja iz grščine, pomeni pa srečanje. V hebrejščini sinagoga (*bet kneset*) pomeni hišo shodov, shodnico. V njej Judje opravljajo bogoslužje, se pogovarjajo, učijo, slavijo praznike in Božjo besedo, včasih pa so v njih tudi trgovali. Sinagoge so grajene podobno kot JERUZALEMSKI TEMPELJ. Verniki v njih molijo, obrnjeni proti Jeruzalemu. V steni, ki gleda v smeri Jeruzalema, je skrinja s *TORO*. Ta skrinja nadomešča najsvetejše. Stojalo, na katerem so zvitki *Tore*, namenjeni branju, stoji na mestu oltarja.

STEINER AVIEZER, MIRIAM - se je rodila leta 1935 v Karlovcu in odraščala v Trebnjem, kjer je imel njen oče lekarno. Leta 1941 so jo skupaj z mamo poslali v koncentracijsko taborišče v Stari Gradiški. Po očetovem posredovanju so ju izpustili, vendar so kmalu vse skupaj deportirali v fašistično taborišče Ferramonti. Po kapitulaciji Italije so se pridružili partizanom. Miriam je svoje spomine zapisala v knjigi *Vojak z zlatimi gumbi*, ki je izšla leta 1964. Zadnja štiri desetletja živi v Izraelu in je članica Komisije za imenovanje PRAVIČNIKOV MED NARODI.

ŠALOM - judovski pozdrav, ki v hebrejščini pomeni »mir«.

TEMELJNI POJMI JUDOVSTVA

TALMUD - obsežna zbirka spisov, razprav, misli, ki so nastali v prvih stoletjih našega štetja in jih je pisalo več kot dva tisoč RABINOV. TORA - judovsko sveto pismo. Tora je hebrejska beseda in pomeni »doktrino« (nauk). V njej je zapisanih pet Mojzesovih knjig ali Pentatevh in opisuje nastanek sveta in zgodovino judovskega ljudstva. Pripoveduje, kako je Bog na gori Sinaj Mojzesu predal Deset božjih zapovedi, ki jih je zapisal na dve kamniti plošči. Takrat so Bog in Judje sklenili zavezo. V Tori so številna pravila in prepovedi (hebrejsko *micvot*), skupaj jih je 613. Verni Judje si prizadevajo živeti po njih. Tako ravnajo, kadar vsak dan molijo, upoštevajo pravila, ki veljajo za živila, prebirajo Toro in živijo na način, ki ga predpisuje. Toro pišejo na zvitke in jih shranjujejo v SINAGOGI. Besedilo je v hebrejščini, berejo z leve proti desni. Vsak teden berejo določen del iz Tore. Zvitek Tore je zelo dragocen, saj so vsi zvitki popisani ročno. To delo opravljajo ljudje s posebno izobrazbo (hebrejski izraz za ta poklic je *sofer*). Za prepis enega zvitka potrebuje prepisovalec približno eno leto, na prepisu pa ne sme biti nobene napake in ne sme biti umazan. Papirja se ne smemo dotakniti. V sinagogi je načeloma shranjenih več zvitkov, vsak od njih v posebnem ovoju.

UMIRANJE IN SMRT - Judje verujejo, da se po smrti človekova duša vrne k Bogu. Ko bo prišel Odrešenik - druga beseda zanj je Mesija - se bodo mrtvi vrnili v Jeruzalem. Od tam bo ustvarjen nov, boljši svet. Mrtvega položijo na prt ali na njegov molitveni šal. V Sloveniji umrle Jude pokopljejo v preprosti leseni krsti. Grobovi so s tistim delom, kjer leži glava, vedno usmerjeni proti Jeruzalemu. Družina žaluje sedem dni. Hebrejska beseda za žalovanje je *šive*. Prijatelji, ki obiščejo žalujočo družino, prinesejo s seboj jedi in pijačo. Ob koncu žalovanja obiščejo pokojnikov grob. Družina eno leto vsak dan moli smrtno molitev (hebrejsko *kadiš*) in ne praznuje praznikov.

Pripravil Robert Walzl.

Judovsko pokopališče NG
Vir: internet

O antisemitizmu in odnosu do Judov

V nasprotju s stanjem v preteklosti, ko so Judje predstavljali majhne, nemočne in pogosto zatirane manjšine v vsaki državi, v kateri so živeli, danes odločno zavračajo zastraševanje. Ne glede na to, kje živijo, vztrajajo, da imajo pravico živeti v Izraelu.

Velika večina Judov je bila neposredno ukleščeni v primež holokavsta. Še sedemdeset let po koncu druge svetovne vojne je spomin nanj temna senca v njihovih življenjih, tako kot večstoletni antisemitizem, ki ga zdaj pogosto spremlja še antisionizem. A Judje ne prosijo za usmiljenje. Preprosto si želijo, da bi obljuba »nikoli več« postala resničnost, in pri uresničevanju tega cilja igra Izrael osrednjo vlogo. Je edini kraj na svetu, kjer se Judje lahko zmeraj počutijo doma.

Preporod judovskega ponosa, ki ga je spodbudil vnovični nastanek Izraela, pa nikakor ne ustreza preostalemu svetu, ki je bil antisemitski, vse odkar Judje obstajajo. Antisemitizem je povsod po svetu razširjen pojav, ki je zastupil vse narode. Kot vse oblike rasizma in nestrpnosti se tudi antisemitizem najbolje razrašča v temnih in skritih koticah sprenevedanja in nevednosti.

Če bi si vsi skupaj vzeli čas, da bi poskušali razumeti zgodovinska dejstva in videti Jude kot raznolike, kompleksne in velikokrat izjemne posameznike, bi morda začutili moč, da bi jih lahko nehali sovražiti.

Rekel bi, da so bile selitve Judov v biblijsko-antičnem času politično-vojne, in tisti trenutek, ko so Judje postali diaspora, manjšina, tujci, so jih začeli obravnavati na način, ki je bil odvisen od sklopa različnih okoliščin. Ta zgodba se posebej širi v judovski razselitvi po vsem Rimskem cesarstvu in kasneje po ostalem svetu.

Besedo Jud pišem z veliko začetnico, saj se moja razmišljanja nanašajo na Jude kot narod, čeprav ima pri tem veliko vlogo judovstvo kot religija. Dejstvo, da je judovstvo nastalo kot prvi monoteizem in da je bilo popolnoma drugačno od vsega dotlej videnega, je prispevalo k številnim težavam že samo zaradi tega, ker so Judje/judje odklanjali, da bi se podvrgli številnim pravilom vedenja, ki je prevladovalo med večino.

Primer za to najdemo že v *Zgodbi o Esteri*, ko Mordehaj odkloni, da bi se klanjal komurkoli, padal na kolena pred komerkoli, celo pred vladarjem.

Če upoštevamo še številne razlike v molitvenih, prehrabnih, družinskih in drugih običajih, je neizogibno, da zaradi vsega tega v določenih okoljih nastanejo težave. Te so se še stopnjevale z razglasitvijo krščanstva za uradno religijo, kar je zaradi zgodbe o Judovi izdaji in zaradi križanja Jezusa Judom prineslo nove obtožbe, težave in pregone, in to od ranega krščanstva, prek srednjega veka vse do današnjih dni.

Pri razmišljanju o razlogih, ki so pripeljali do večstoletnih pogromov, pregonov in raznovrstnih oblik izkazovanja sovraštva do Judov, so najpogostejše stereotipne analize Judov in ne le zgodovinskih okoliščin in družb, v katerih se kaže antisemitizem. Tako Jude pogosto opisujejo kot drugačne, bogate, nevarne prav zaradi te drugačnosti, kot vladarje, lastnike polovice sveta, omenjajo njihove močne lobije, monopole, drugačno vero, bili naj bi zarotniki, morilci, krivci za vse že samo zaradi tega, ker so taki (kakšni?). Demonizirajo jih, pripisujejo jim mitske značilnosti, njihovo število se množi v milijone, dominantni naj bi bili v vsem in tako naprej.

Veliko manj pozornosti in časa pa je namenjenega analizam okoliščin, resničnosti, družbenih, političnih, ekonomskih in drugih dejavnikov v posameznih obdobjih in trenutkih, analizam, ki bi lahko marsikaj pojasnile.

Odsotnost racionalnosti v vsem tem zbode v oči vsakogar, ki hoče vključiti razum, ampak takšnih žal ni ravno veliko, saj se, podobno kot v številnih drugih podobnih okoliščinah, človeška vrsta rada kaže kot krdelo, kot podivjana množica, kot gmota, ki se kotali navzdol in po zakonih inercije pridobiva hitrost.

Tisto, kar je ključno, je, da so bili Judje – razen v primeru Izraela (kar pa velja šele zadnjih sedemdeset let) – stoletja povsod manjšina, tujci in drugačni. Ob najrazličnejših krizah je v človeški naravi, da je krivce za vse nejevolje najlažje iskati ravno med omenjenimi

skupinami - če si drugačen, pa še tujec, postaneš idealno žrtveno jagnje!

Sklop zgodovinskih okoliščin je pripeljal do tega, da so Judje postali nadpovprečno izobraženi in bogati in da prevladujejo na številnih področjih.

Razen obveznosti, da se morajo izobraževati (omenjena je že v *Tori*), so prav preganjanja povečevala potrebo po izobraževanju in znanju. V številnih državah, kjer Judje živijo, sta potrebni iznajdljivost in komunikacija v številnih jezikih. Edino, kar imaš lahko vedno, tudi kadar te preganjajo, pri sebi, je znanje, tisto, kar imaš v glavi. Če utegneš, boš s sabo seveda vzel še *Toro*, vedno boš imel pri sebi nekaj zlata, zgradil pa boš tudi močno vez z rodbino in svojim narodom povsod po svetu.

Judje pogosto niso smeli imeti nepremičnin in zemlje - logično, saj niso bili niti poljedelci niti živinorejci, ampak urbano prebivalstvo - vloga, ki so jim jo namenili drugi. Zato torej večinoma živijo v mestih, imajo visoko izobrazbo, opravljajo deficitarne poklice, da lahko preživijo, povezujejo se s svojimi rojaki, so bolj iznajdljivi in boljši od drugih, ki jim ni treba razviti posebnih sposobnosti za preživetje. Judje so postali, kar so danes, prav zaradi posledic preganjanja in sovraštva.

Zdaj pa so Judje, takšni, kot so jih napravili drugi, postali moteči, ker so sposobnejši od drugih, in jih zaradi tega demonizirajo. Paradoks je, da Judom iste stvari, ki jih uničujejo, obenem pomagajo obstati. Poleg pregonov pa je zanje najnevarnejša asimilacija. Do nje prihaja takrat, ko so najmanj preganjani, in takrat, ko živijo najbolje in najmirneje, torej v vseh družbah, ki jim omogočajo enakopravnost in zagotavljajo vso svobodo.

Ali bi Judje, če bi bilo konec preganjanj in antisemitizma, še naprej obstajali ali bi - kot toliko drugih narodov - izginili, utopljeni v svoji okolici in stopljeni z njo? V zvezi z vsem omenjenim je vprašanje žilavosti in obstoja Judov po toliko pregonih zelo kompleksno in je nanj težko odgovoriti.

Gledališki list javnih zavodov Mini teatra in Prešernovega gledališča Kranj

Sezona 2016/17, št. 5

Izdala: Mini teater Ljubljana in Prešernovo gledališče Kranj

Za izdajatelja: Robert Walth in Mirjam Drnovšek

Uredila: Anja Krušnik Cirnski

Lektorica: Mateja Dermelj

Fotograf: Miha Fras

Oblikovalka grafične podobe: Ljubica Čehovin - Suna

Postavitev: Maja Mihajlović

Tisk: Birografika Bori

Naklada: 2000 izvodov

Ljubljana, Slovenija, januar 2017

